

IQTISODIY NOANIQLIK SHAROITIDA TIJORAT BANKLARIDA MUAMMOLI KREDITLARNI QAYTA TARKIBLASH MASALALARI

Djamalov G'ofir Oribjanovich

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22325170>

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda makroiqtisodiy noaniqlik, global moliyaviy beqarorlik va tashqi shoklar sharoitida tijorat banklarida muammoli kreditlarni (NPL) qayta tarkiblash (restrukturizatsiya) mexanizmlarining nazariy-uslubiy va amaliy masalalari tadqiq etilgan. Qarz oluvchilarning to'lov qobiliyati pasayishi va aktivlar sifatining yomonlashuvi sharoitida an'anaviy qat'iy undiruv choralari bilan solishtirganda qayta tarkiblash vositalarining bank kapitali adekvatligi va likvidligiga ta'siri ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot doirasida vaqtinchalik likvidlik yetishmovchiligi hamda tizimli to'lovga qobiliyatsizlik holatlarini farqlash mezonlari, 9-son BHXS (IFRS 9) talablari asosida forborn (forborne) aktivlar hisobi, «evergreening» (samarasiz qarzni sun'iy yangilash) xatarlari hamda qayta defolt (re-default) ehtimolini kamaytirish yo'llari tahlil qilingan. Olingan natijalar asosida muammoli aktivlarni sog'lomlashtirish, qarz shartlarini moslashuvchan optimallashtirish va tijorat banklarining inqirozga chidamliligini oshirishga qaratilgan PhD darajasidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Muammoli kreditlar (NPL), kreditlarni qayta tarkiblash, iqtisodiy noaniqlik, forborn aktivlar, IFRS 9, kutilayotgan kredit zararlari (ECL), tijorat banklari, evergreening, kredit tavakkalchiligi, kapital yetarliligi.

Global iqtisodiy noaniqlik, geosiyosiy beqarorlik, inflyatsion bosimlar va foiz stavkalarining o'zgaruvchanligi sharoitida tijorat banklari kredit portfelining sifat ko'rsatkichlarini barqaror saqlab qolish eng murakkab strategik vazifalardan biriga aylanmoqda. Makroiqtisodiy muhitning yomonlashuvi korxonalarining pul oqimlari generatsiyasini izdan chiqarib, aholi real daromadlarini qisqartiradi, bu esa kredit majburiyatlarining o'z vaqtida bajarilmasligiga va nafaol kreditlar (Non-Performing Loans — NPL) massasining tezkor to'planishiga olib keladi. Qarz oluvchilarning ommaviy moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelishi sharoitida an'anaviy majburiy undiruv va garov ijrosini ta'minlash mexanizmlari garov bozorining to'yinishi tufayli past likvidlikka uchrashi sababli banklarni qarzni qayta tarkiblash (restrukturizatsiya) vositalaridan keng foydalanishga majbur etmoqda.

Iqtisodiyot nazariyasi, xususan Xayman Minskiyning moliyaviy beqarorlik gipotezasi va asimmetrik axborot konsepsiyasiga ko'ra, iqtisodiy shoklar davrida qarz majburiyatlarini qayta tarkiblash bank va mijoz o'rtasidagi ikki tomonlama yo'qotishlarni (deadweight loss) minimallashtirishga xizmat qiladi. Bankrotlik va garovni sud orqali sotish jarayonlari uzoq vaqt va yuqori yuridik xarajatlarni talab etib, korxonaning faoliyat yurituvchi sub'yekt (going-concern) sifatidagi qiymatini to'liq yo'q qiladi. Shu sababli, iqtisodiy qiyinchiliklarga uchragan, ammo fundamental jihatdan yashovchan biznes modellariga ega korxonalar uchun kredit shartlarini qayta ko'rib chiqish bankka bo'lajak yo'qotishlarni kamaytirish, qarz oluvchiga esa o'z to'lov qobiliyatini tiklash imkoniyatini taqdim etadi.

Muammoli kreditlarni qayta tarkiblash jarayonining fundamental bosqichi — bu qarz oluvchining holatini chuqur diagnostika qilish orqali uning faoliyatidagi vaqtinchalik likvidlik tanqisligini (illiquidity) tub tizimli to'lovga qobiliyatsizlikdan (insolvency) aniq ajratib olish

hisoblanadi. Vaqtinchalik tashqi shoklar, xomashyo ta'minotidagi uzilishlar yoki konyunkturaning qisqa muddatli pasayishi tufayli qiyinchilikka uchragan yashovchan (viable) korxonalarga nisbatan restrukturizatsiya choralari qo'llanilishi yuqori iqtisodiy samara beradi. Aksincha, texnologik jihatdan eskirgan, raqobatbardoshligini butunlay yo'qotgan nochor korxonalarga qarzni qayta tarkiblash orqali imtiyozlar berish bank uchun samarasiz xarajatlarni ko'paytirib, qarz yuki muammosini faqat kelajakka kechiktirishga xizmat qiladi.

Kreditlarni qayta tarkiblashning klassik vositalari tarkibiga kredit muddatini uzaytirish (prolongatsiya), asosiy qarz va foiz to'lovlari bo'yicha imtiyozli davr (grace period) berish, foiz stavkasini maqbul darajagacha tushirish hamda to'lov jadvalini korxonaning mavsumiy pul oqimlariga moslashtirish kiradi. Mazkur instrumentlar qarz oluvchining qisqa muddatli qarzga xizmat ko'rsatish koeffitsiyentini (DSCR) optimallashtiradi va operatsion aylanma mablag'larning ishlab chiqarishdan chiqib ketishining oldini oladi. Bank tomonidan taqdim etilayotgan yengilliklar qarz oluvchining moliyaviy oqimlari prognozi bilan qat'iy mutanosib bo'lishi restrukturizatsiya dasturining muvaffaqiyatini belgilaydi.

Yirik korporativ qarzlar va murakkab investitsiya loyihalarini qayta tarkiblashda noan'anaviy moliyaviy vositalardan, xususan qarzni korxona ustav kapitalidagi ulushga almashtirish (debt-to-equity swap), mezzanine moliyalashtirish hamda sindikatlashgan qarz kelishuvlaridan foydalanish talab etiladi. Qarzni kapitalga konvertatsiya qilish orqali bank korxonaning haddan tashqari yuqori kredit leverijini (leverage) pasaytiradi va uning balans strukturasini yaxshilaydi. Bu jarayonda bank korxonaning strategik boshqaruvida ishtirok etish huquqiga ega bo'lib, biznes tiklangandan so'ng o'z ulushini fond bozorida sotish (exit strategy) orqali kiritilgan mablag'larni to'liq qaytarib olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari (IFRS 9) talablariga ko'ra, kreditlarni qayta tarkiblash amaliyoti kutilayotgan kredit zararlarini (ECL) baholash va aktivlarni bosqichlarga (staging) ajratish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Qarz shartlarining o'zgartirilishi kredit tavakkalchiligining sezilarli oshishi (SICR) sifatida baholanib, aktivning 2-bosqichga (Stage 2) yoki defolt holatidagi 3-bosqichga (Stage 3) o'tishiga sabab bo'ladi. Bu holat bankdan aktiv bo'yicha uning butun hayotiy sikli davridagi (lifetime ECL) ehtimoliy yo'qotishlar uchun proviziyalar zaxirasini shakllantirishni talab qiladi, bu esa o'z navbatida bankning hisobot davridagi sof foydasi va kapital yetarliligi ko'rsatkichlariga jiddiy yuklama yuklaydi.

Kreditlarni qayta tarkiblash amaliyotidagi eng xavfli institutsional muammolardan biri — bu «evergreening» (yoki «zombi» kreditlash), ya'ni banklarning haqiqiy yo'qotishlarni tan olmaslik va proviziyalar shakllantirishdan qochish maqsadida umidsiz qarzlar muddatini sun'iy ravishda uzaytirishi holatidir. Bunday yondashuv banklarda yolg'on balans barqarorligi illyuziyasini yaratadi, kapitalni muzlatib qo'yadi va ma'naviy xatar (moral hazard) xavfini kuchaytiradi. Natijada samarasiz korxonalar hisobiga iqtisodiyotda sog'lom raqobat muhiti buziladi va yangi, istiqbolli loyihalarni kreditlash uchun zarur bo'lgan resurslar cheklanadi.

Bazel bank nazorati qo'mitasi va xalqaro regulyator standartlariga ko'ra, qayta tarkiblangan aktivlar alohida «forborn» (forborne exposures) toifasi sifatida tasniflanishi va qat'iy prudensial nazorat ostiga olinishi shart. Forborn maqomidagi kreditlar bo'yicha qarz oluvchi o'zining to'lov qobiliyatini to'liq tiklaganligini isbotlovchi sinov muddatidan (cure period — odatda kamida 2 yil davomida to'lovlarni uzluksiz amalga oshirish) o'tmaguncha ularni standart aktivlar toifasiga qaytarish taqiqlanadi. Mazkur qoidaga rioya qilish bank

tizimida aktivlar sifatining shaffofligini ta'minlash va yashirin risklarni erta bosqichda bartaraf etishning asosiy kafolatidir.

Zamonaviy sharoitda qayta tarkiblash samaradorligini oshirishda katta ma'lumotlar (Big Data) tahlili, mashinali o'rganish algoritmlari va erta ogohlantirish tizimlarining (EWS) o'rni beqiyosdir. Ushbu raqamli modellar korxonaning tranzaksion faolligi, soliq tushumlari, debitorlik-kreditorlik qarzdorliklari dinamikasini real vaqt rejimida tahlil qilib, restrukturizatsiyadan keyingi qayta defolt (re-default) ehtimolini yuqori aniqlikda prognozlaydi. Bu esa bank anderrayterlariga har bir qarz oluvchi uchun individual va eng optimal qarz shartlari paketini shakllantirish imkonini beradi.

Qayta tarkiblash jarayonlarining muvaffaqiyati mamlakatdagi institutsional va huquqiy infratuzilmaning rivojlanganlik darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Sudgacha sanatsiya qilish institutlarining samarali ishlashi, professional restrukturizatsiya vositachilari (konsalting va auditorlik kompaniyalari) tarmog'ining mavjudligi hamda bankrotlik to'g'risidagi qonunchilikning moslashuvchanligi banklarga qarzdorlar bilan muzokaralarni tez va konstruktiv o'tkazish imkonini yaratadi. Kreditorlar huquqlari qonuniy jihatdan ishonchli himoyalangan taqdirdagina, banklar qarz shartlarini yumshatishga ko'proq tayyor bo'ladilar.

O'zbekiston bank tizimida amalga oshirilayotgan tarkibiy islohotlar sharoitida muammoli kreditlarni qayta tarkiblash masalasi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Davlat ulushi mavjud bo'lgan yirik korxonalarning kredit portfelidagi yuqori ulushi, xorijiy valyutada ajratilgan kreditlarning devalvatsiya xatarlariga ta'sirchanligi hamda kovenantlar nazoratining sustligi tizimda forborn aktivlar ulushining oshishiga olib kelmoqda. Ushbu sharoitda tijorat banklarida maxsus muammoli aktivlarni boshqarish bo'linmalarini (Work-out units) kuchaytirish, Aktivlar sifatini baholash (AQR) amaliyotini muntazam o'tkazish va nafaol kreditlarni sotish bo'yicha ikkilamchi bozorlarni shakllantirish dolzarb vazifadir.

Xulosa qilib aytganda, iqtisodiy noaniqlik sharoitida tijorat banklarida muammoli kreditlarni qayta tarkiblash shunchaki to'lov muddatlarini kechiktirish emas, balki qarz oluvchining biznes modelini qayta tiklashga qaratilgan kompleks moliyaviy-muhandislik strategiyasi bo'lishi lozim. Qayta tarkiblash jarayonlarida shaffoflikni ta'minlash, qat'iy hayotiylik mezonlarini joriy etish, sun'iy evergreening holatlariga yo'l qo'ymaslik hamda IFRS 9 talablari asosida adekvat zaxiralarni shakllantirish milliy bank tizimining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlashning eng muhim shartlaridan hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Aiyar, S., Bergthaler, W., Garrido, J. M., Ilyina, A., Jobst, A., Kang, K., Kovtun, D., Liu, Y., Monaghan, D., & Moretti, M. (2015). A Strategy for Resolving Europe's Problem Loans. IMF Staff Discussion Note, SDN/15/19. International Monetary Fund, Washington, DC.
2. Basel Committee on Banking Supervision. (2017). Prudential treatment of problem assets - definitions of non-performing exposures and forbearance. Bank for International Settlements, Basel.
3. Baudino, P., & Yun, H. (2017). Resolution of non-performing loans—policy options. FSI Insights on policy implementation, (3), Bank for International Settlements.
4. Beck, T., Jakubik, P., & Piliou, A. (2015). Key determinants of non-performing loans: New evidence from a global sample. *Open Economies Review*, 26(3), 525–550.

5. European Central Bank. (2017). Guidance to banks on non-performing loans. ECB Banking Supervision, Frankfurt am Main.
6. Ghosh, A. (2015). Banking-industry specific and regional economic determinants of non-performing loans: Evidence from US states. *Journal of Financial Stability*, 20, 93–104.
7. Minsky, H. P. (1992). The financial instability hypothesis. Jerome Levy Economics Institute Working Paper, No. 74.
8. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2023). Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish tartibi to'g'risidagi nizom. Toshkent.
9. Xoliqov, U. A. (2023). Tijorat banklarida muammoli kreditlarni boshqarish tizimini takomillashtirish va kredit portfeli barqarorligini ta'minlash yo'llari. *Iqtisodiyot va ta'lim*, 24(5), 175–183.